

התפתחות כתיבת ידו של הרמב"ם

כתיבת ידו של הרמב"ם ידועה זה כבר מתוך מאות קטעים מגניזת קהיר אשר זוהו בוודאות כאוטוגרפים שלו, והפזורים בספריות העולם.¹ בין הקטעים האלה נתגלו טיוטות לחיבוריו, תשובות הנושאות את חתימתו, מכתבים אישיים ותעודות אחרות שכתב.² חשיבות מיוחדת נודעת לגילוי ארבעת הכרכים של כתבי־יד פירוש המשנה לרמב"ם בערבית. גילוי זה ופרסומו הם סיפור מרתק ומיוחד במינו, שמשולבים בו גילויים היסטוריים רבי משמעות מצד אחד וחילוקי

1 אוטוגרף הוא כתבי־יד שנכתב בעצם כתיבת ידו של המחבר. לצד ערכו האספני החשוב לכשעצמו, לאוטוגרף, באשר הוא טקסט אותנטי, יש ערך רב לשחזור שלבי התהוותו של חיבור. כתבי־יד ששרדו מימי הביניים בכלל ואלה המתוארכים בפרט – רובם אינם אוטוגרפים, אלא הם העתקות נאות שהעתיקו סופרים מקצועיים לשם הפצתו של חיבור. הואיל ויש קושי לקבוע אמות מידה ברורות לזיהוי כתיבת המחבר ולהבחנה בין כתיבתו ובין כתיבה של סופר שאינו המחבר, נטו לראות בכמה סוגים של כתבי־יד אוטוגרפים, כגון כתבי־יד שהם קובצי חיבורים שליקטו סופרי כתבי־יד וכתבי־יד שהם עיבודים או תרגומים של חיבורים שנעשו בידי סופרי כתבי־יד.

2 פקסימיליות של רוב הטיוטות שכתב הרמב"ם במו ידו לחיבוריו, ואשר היו ידועות עד פרסומה של מהדורת הפקסימיליה של כרכי הפירוש למשנה שלו, הביא ששון בהקדמתו האנגלית למהדורה זו. ראו: ששון, פקסימיליה, עמ' ix–xx. שטרן בהקדמתו לכרך השלישי של מהדורה זו הביא פקסימיליות של כתביו הרפואיים של הרמב"ם, איגרותיו ומרשמיו. ראו: שטרן, פקסימיליה, עמ' i–xviii. מאז התגלו ופורסמו עוד טיוטות של הרמב"ם לחיבוריו בעצם כתיבת ידו. ראו: בלאו ושייבר; ובייחוד: הופקינס, עמ' 15–30.

דעות בין אנשי המדע שעסקו בו מצד אחד.³ אין עוררין על העובדה שכרכים אלו היו עותק העבודה הפרטי של הרמב"ם, ששימש אותו כל שנות חייו, שכן לכל חוקרי הרמב"ם ידוע כי הוא שב ותיקן טופס זה וחזר והגיהו במרוצת השנים.⁴ עם זאת על אף המסורת רבת השנים המתבססת על עדויות למיניהן ועל אף ראיות אחרות שכתב־היד הזה הוא אוטוגרף, עדיין יש ספקות אם אמנם הרמב"ם הוא שכתב אותו בעצם ידו או שיד מעתיק מקצועי כתבה אותו בהשגחתו. אדוארד פוקוק, שרכש שניים מכרכי כתב־היד, היה הראשון שהכיר בכך שבידו אוטוגרף של הרמב"ם,⁵ ואחריו העלה השערה זו, בהיסוס.

3 בשנות השלושים של המאה השבע עשרה קנה אדוארד פוקוק, איש אוניברסיטת אוקספורד, בחלב כתב־יד של פירוש המשנה (בשני כרכים), שכלל את סדר נזיקין ואת סדר קודשים. כארבעים שנה אחר כך רכש תלמידו רוברט הנטינגטון עוד כרך ובו הפירוש לסדר זרעים. בשנת 1692, כאשר רכשה ספריית בודלי שבאוקספורד את אוסף כתב־היד של הנטינגטון, הועבר אליה כרך זה. ספריית בודלי רכשה גם את כתב־היד שקנה פוקוק בשעתו. עוד שני כרכים של פירוש המשנה, סדר מועד וסדר נשים, רכש בשנת 1908 אספן הספרים האנגלי סלימאן דוד ששון מן האחים יעקב משה וברוך טולידאנו, שקנו אותם בדמשק. עם התחלת מכירות אוסף ששון, בשנות השבעים של המאה העשרים, רכשה הספרייה הלאומית בירושלים שני כרכים אלו. וכך מתוך ששת הסדרים של פירוש המשנה שרדו חמישה בארבעה כרכים: שניים בירושלים, בספרייה הלאומית, כ"י 5703/1+2, Heb. ושניים בספריית בודלי שבאוקספורד, כ"י Poc. 295 וכ"י Hunt. 117 – באחרון כרכים יחדיו שני סדרים, נזיקין וקודשים.

4 על סמך עדויות עקיפות הועלתה ההשערה המקובלת היום שהרמב"ם נהג שלא לכתוב מאומה לפרסום בלי להכין טיוטה, ושהיה חוזר ובודק את הטיוטה שוב ושוב. לאחר שכתב את הטיוטה הראשונה הוא חזר ובדק אותה ותיקנה כמה פעמים. הטיוטה הראשונה על תיקוניה היא הטיוטה השנייה שהעתיק בכתובה ברורה, לעתים בתוספת תיקונים, לטופס נקי, כדי שישמש דוגמה לכל ההעתקים בעתיד. את הטופס הזה היה הרמב"ם מוסר למעתיקים. משהופקו כמה העתקים מן הטופס הזה הם נמסרו לסופרים להעתקה, וכך היה אפשר להכין בבת אחת כמה העתקים של אותו החיבור. סקירת העדויות הרבות על העתקות של חלקים מ'משנה תורה' לרמב"ם שהיו מוגהים על פי כתב־יד שלו עצמו או חתומים בידיו, מעלה ממצא יחיד של אישור העתקה בכתובת ידו של הרמב"ם: 'הוגה מספרי אני משה ברבי מימון', הבא בסיום ספר 'משנה תורה' בכ"י אוקספורד, ספריית בודלי Hunt. 80, דף 165.

5 על פוקוק, פעילותו וכתביו בנושא זה ראו: הופקינס, עמ' 15-16.

רב, גם אברהם (אדולף) נויבאואר, בקטלוג שערך לכתבי־היד שבספריית בודלי.⁶ ואולם משה לוצקי, שזיהה את הכתב של מקצת ההגהות ככתיבתו של הרמב"ם ואף ניסה לאפיינה, טען באופן נחרץ כי גוף כתב־היד אינו כתוב בכתיבת ידו של הרמב"ם.⁷ ראיות מדעיות בדוקות שאכן כל כתב־היד כתוב בכתיבת יד הרמב"ם הביא בפעם הראשונה שמואל מ' שטרן.⁸ בין שאר הראיות הביא שטרן את הגהותיו של מי שחתם עליהן בשם שמואל בן משה מגרבי, והוא שמואל בן משה הלוי, בן דורו של יוסף קארו, שראה את כתב־היד בחלב ורשם את הערותיו בגיליון כתב־היד שחשבו לאוטוגרף. שטרן טען גם שכתב־יד פירוש המשנה שלפנינו מצטיין בנוסחו המדויק, ושהוא מתאים לגרסה המשוערת של נוסח המקור. סלימאן דוד ששון עסק במבואו המקיף למהדורת הפקסימיליה של החיבור בכתיבת ידו של הרמב"ם, והיה הראשון שהביא נימוקים לכך שאכן כתב־היד של פירוש המשנה הוא אוטוגרף. את מסקנתו זו ביסס על ראיותיו של שטרן אך בעיקר על ניתוח פלאוגרפי מפורט ומדויק הן של הכתב הן של מתווה העמוד.⁹ ואולם יהושע בלאו דחה את מסקנותיהם של שטרן ושל ששון.¹⁰ באשר לזיהוי יד הכותב העדיף בלאו את דעתו של לוצקי, שאמנם הבחין בדמיון כלשהו בין כתיבת פירוש המשנה ובין כתיבת ידו של הרמב"ם ואף על פי כן סבר שגוף הטקסט לא נכתב בידי הרמב"ם. בלאו ביסס את עמדתו בעיקר על נוסח הטקסט. הוא גרס שיש בטקסט עצמו פסקאות אשר הרמב"ם העיד עליהן שנוסחן הראשון היה שונה. כלומר טקסט היסוד המקורי בכתב־יד זה הוא הנוסח הסופי הקדום של הפירוש אשר הועתק בידי מעתיק אל נקי, ואילו התיקונים שבצורת מחיקות וגרירות וההוספות לטקסט הם שהוכנסו בידי הרמב"ם. שטרן וששון השיבו לבלאו במאמר משותף.¹¹ באשר לנוסח הטקסט הם טענו שכל הפסקאות שבלאו ראה בהן נוסח סופי ומתוקן – נמצא גם נוסחן הראשוני. הם הוסיפו וטענו שהסתמכות על מסקנותיו של לוצקי, שדעתו על הכתב שהיא דעה אימפרסיוניסטית בלא כל הוכחה מדעית, אינה יכולה לעמוד כנגד הבדיקה הפלאוגרפית המדויקת שעשה ששון. בלאו קיבל את טענותיהם,¹² אך במאמר ביקורת על תרגומו של הרב יוסף קאפח לסדר קודשים של פירוש

6 נויבאואר, א, עמ' 86-87.

7 לוצקי, עמ' 683.

8 שטרן, פירוש המשנה.

9 ששון, עמ' 11-15.

10 בלאו, להגים.

11 שטרן וששון.

12 בלאו, כתב־היד.

המשנה מערבית לעברית הוא חזר לעמדתו הראשונה שהכתב אינו כתיבת ידו של הרמב"ם.¹³ סיימון הופקינס קיבל את דעתו של ששון, ובהקדמה לחיבורו 'פירוש הרמב"ם למסכת שבת' סיכם את עיקרי הפולמוס.¹⁴ הקושי בסילוק הספקות שהעלו כמה חוקרים בדבר כתיבתם של ספרי פירוש המשנה בידי הרמב"ם עצמו נעוץ כנראה בראש ובראשונה בדרך הכתיבה של ספרים אלו, אשר הועתקו בכתב קליגרפי, היינו בכתב ספר שנעשה בידי סופר מומחה. לעומת זאת כתיבתו של הרמב"ם באוטוגרפים הידועים לנו אינה קליגרפית, ולכן ההוכחה הפלאוגרפית שפירוש המשנה נכתב בידו איננה קלה. עם זאת בחינת הכתב ברוב הקטעים האוטוגרפיים של הרמב"ם ששרדו אפשרה לי לחשוף את ייחודה הגרפי של כתיבתו על מגוון סוגיה ולהוכיח את זיקתה הברורה של הכתיבה הקליגרפית בספרי פירוש המשנה למגוון זה. במאמר זה בכוונתי לחזק את טיעוני הפלאוגרפיים של ששון ולהוסיף עליהם ראיות חדשות על מנת לאשש את המסקנה שפירוש המשנה – הן גוף הטקסט הן מקצת ההגהות – אכן נכתב בעצם ידו של הרמב"ם.¹⁵

אפיון כתיבת הרמב"ם

האוטוגרפים הרבים של הרמב"ם ששרדו על סוגי כתיבותיהם וגוניהן מעידים על יכולת כתיבה מופלאה, השייכת בבירור לכתבי התקופה, אך צביונה האינדיבידואלי בולט לעין כל המתבונן בה. יש להניח שכתיבת ידו של הרמב"ם, השייכת לטיפוס הכתב הספרדי,¹⁶ התגבשה בצעירותו בקורדובה שבספרד. כתיבה זו, שלמד כנראה מאביו, נותרה בעינה כל שנות חייו. אין תמה שהגירתו לפאס שבמרוקו לא שינתה את דרכי כתיבתו, שכן גם שם נהג הכתב הספרדי. ואולם אף כאשר התיישב הרמב"ם בפסטאט שבמצרים, ששלט בה הכתב המזרחי, נותרה כתיבת ידו העברית במתכונת טיפוס הכתב הספרדי. הרמב"ם, על פי עדותו, שלט בכל שלושת סוגי הכתב הספרדי: מרובע, בינוני ורהוט.¹⁷ עדויות על סוגי הכתב שהשתמש בהם אפשר למצוא בתשובותיו. את

13 בלאו, ביקורת.

14 הופקינס, עמ' 15-19.

15 במאמר זה איני דנה בקודיקולוגיה של ארבעת כרכי פירוש המשנה ולא בשיטות ההעתקה של כתב־היד, כמו מתווה העמוד או אמצעים למילוי שורה, אלא בכתב בלבד.

16 על תפוצתו של הכתב הספרדי ואפיונו ראו: בית־אריה ואנגל, ושם מבואות ודוגמאות כתב.

17 משנה תורה, הלכות ספר תורה ח, ד.

הכתב המרובע הוא כינה אשורי, והסביר כי 'הוא אשר ניתנה בו התורה ובו נכתבו לוחות הברית ולכן אסור להשתמש בו בזולת כתבי הקדש'. את הכתב הבינוני כינה מדברב, כתב אטי, ואולם הוא הכיר גם את הביטוי כתב בינוני והשתמש בו בצד הכינוי הערבי. את הכתב הרהוט כינה כתיבה תלויה, כלומר כתב מקושר.¹⁸

לביסוס האוטוגרפיות של פירוש המשנה אדון להלן בשני סוגי הכתב הידועים לנו מן האוטוגרפים של הרמב"ם – הכתב הרהוט, שהוא הדומיננטי בכתיבתו, והכתב הקדס-בינוני, שבו כתוב גם כתב-יד פירוש המשנה.¹⁹

הכתב הרהוט

הכתב הספרדי הרהוט היה בראשיתו כתב תעודות או כתב אישי, ולימים היה גם כתב ספר. בתהליך התפתחותו לכתב מהיר נשמטו רכיבי אותיות, פחתו משיכות הקולמוס, וקטן מספר הפעמים שהכותב מרים את ידו ממשטח הכתיבה.²⁰ הרמב"ם השתמש בכתב הרהוט לכתיבת טיוטות לחיבוריו אך גם לכתיבת טקסטים מסוגים אחרים, כמו תשובות. בעיון בקטעים שבכתיבתו הרהוטה מתגלים גוונים שונים של כתב רהוט, ודומה שקל להבחין במה שמפריד בין גוני הכתב השונים יותר מאשר במשותף להם. ובכל זאת כל העוסק באוטוגרפים של הרמב"ם יודע מניסיונו שלכתיבת ידו הרהוטה יש חותם אישי מובהק, ושייחודה בולט לעין לעומת כתיבתם של אישים אחרים בימי הביניים שפעלו בזמן ובמקום סמוכים לשלו, כגון יהודה הלוי, אשר אוטוגרפים שלו, המוקדמים מעט מאלו של הרמב"ם, נמצאו אף הם בגניזה.²¹

דומה שאין קושי לעמוד על שוני בולט בין כתיבתו הרהוטה של הרמב"ם לכתיבתו הרהוטה של יהודה הלוי (לוח 1):

- מאפיינים המייחדים את מרקם הכתב: בכתיבת הרמב"ם נטייה פרוגרסיווית בולטת יותר מאשר בכתיבתו של יהודה הלוי. שיפוע אחיד או קווי אות

18 תשובות הרמב"ם, פריימן, סימן ה.

19 כותרות המסכתות וציוני הפרקים בכתב-יד פירוש המשנה הם בכתב ספרדי מרובע. אף על פי שאותיות הכתב המרובע כאן שומרות היטב על אופיין המרובע, נעדרת מהן קפדנותו המיומנת של סופר מקצועי – במשיכות הקולמוס הרופפות במקצת ניכר שאין זו ידו של אומן כתיבה.

20 בית-אריה ואנגל, עמ' כא-כד והערה 2.

21 גויטיין.

ארוכים הנשלחים שמאלה בתנועה רוחבית קולחת הביאו להטיית הכתב הרהוט של הרמב"ם בזווית חדה לימין ולזרימתו שמאלה בשטף הרמוני.

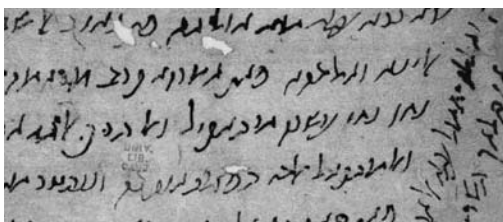
- את ההבדלים המורפולוגיים בין אותיות יחידות בשתי הכתיבות אפשר להמחיש באותיות ה"א, תי"ו וקו"ף (לוח 2). בכתיבתו של הרמב"ם לאותיות ה"א ותי"ו שני רכיבים, גוף האות והזנב המשופע, המחוברים ביניהם. בכתיבתו של יהודה הלוי הופקה ה"א במשיכת קולמוס אחת, ואילו תי"ו נכתבה בשתי משיכות קולמוס קצרות, שבדרך כלל לא חוברו זו לזו. בקו"ף הלולאה והקער בולטים בכתיבת הרמב"ם יותר מאשר בכתיבת יהודה הלוי ויוצרים את ההבדל הניכר לעין ביניהן.
- קצב הכתב הוא מדד לסדירות קבועה וריתמית בו. דוגמה לקצב הכתב היא היחס בין גודלי הרכיבים של אותיות מסוימות. בכתיבת הרמב"ם, שלא ככתיבת יהודה הלוי, היחס הזה קבוע. למשל באותיות אל"ף ומ"ם נוצרה הפרדה בין שני רכיבים כתוצאה מהרמת היד ממשטח הכתיבה (לוח 2). באות אל"ף הרכיב העליון בדרך כלל קטן מהרכיב התחתון. גם במ"ם שני חלקי הרכיב המלוכסן בגוף האות המופרדים על ידי חרטומה אינם שווים בגודלם. ואולם הסדירות הריתמית נשמרה בזכות חזרה קבועה על אותו מרחק מן החרטום בכל אופני ההפקה של המ"ם.
- בהשוואה לכתיבת יהודה הלוי בולטים בכתיבותיו של הרמב"ם יותר מכול אמצעים ייחודיים ליצירת קישורים בין אותיות (לוח 3). דרכו המיוחדת לקשר בין אותיות יצרה צורות גרפיות עקביות שחזרו על עצמן בכל כתיבותיו הידועות, והן תרמו בכך להיווצרותה של הסדירות הריתמית. קישורי האותיות השכיחים נעשו בכמה אופנים, כגון נגיעה של אות באות (למ"ד וה"א) או חיבור על ידי כיסוי של אות אחת את האות הבאה אחריה (למ"ד וכ"ף סופית).

הכתב הקדם-בינוני

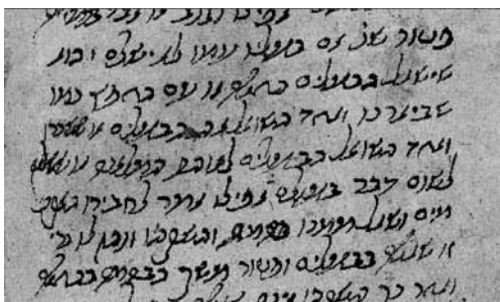
הכתיבה הקליגרפית בכתב-היד של פירוש המשנה לרמב"ם שלפנינו היא כתב ספרדי קדם-בינוני. הכתב הקדם-בינוני הוא סוג הכתב שהקדים את הכתב הבינוני בכל התפוצות הגאוגרפיות של הכתב העברי, ויחד עם סוג הכתב המרובע למחצה הוא חוליית קישור בין הכתב המרובע ובין הכתב הבינוני והרהוט.²² בספרים שאינם ספרי תורה מתאפיין הכתב הקדם-בינוני הקליגרפי בתערוכת צורנית שאיננה מצויה אף לא באחד מסוגי הכתב האחרים.

22 בית-אריה ואנגל, עמ' כא-כב והערה 2.

השוואה בין כתיבתו הרהוטה של יהודה הלוי לכתיבתו הרהוטה של הרמב"ם

כתיבתו של יהודה הלוי מתוך
איגרת אל חלפון בן נתנאל,
כ"י קיימברידג', ספריית
האוניברסיטה T-S 8J18.5

כתיבתו של הרמב"ם מתוך טיוטה
למשנה תורה, ספר משפטים,
כ"י אוקספורד, ספריית בודלי
Heb. d 32, דף 256

הבדלים מורפולוגיים בין כתיבת הרמב"ם
לכתיבת יהודה הלוי, אותיות לדוגמה

הרמב"ם יהודה הלוי

א	ב	ג	ד
א	ב	ג	ד
ה	ו	ז	ח
ט	י	כ	ל
מ	נ	ס	ע
פ	צ	ק	ת
י	כ	ל	מ
נ	ס	ע	פ
ס	ע	פ	פ
ע	פ	פ	פ
פ	פ	פ	פ
פ	פ	פ	פ

קישורי אותיות בכתיבת הרמב"ם

יהודה הלוי

לֶה לֶה לֶה
לֶה לֶה לֶה
לֶה לֶה לֶה
לֶה לֶה לֶה

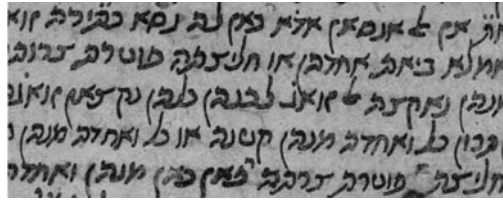
את ייחודו האינדיווידואלי של הכתב הקדם־בינוני שבכתב־היד של פירוש המשנה אמחיש באמצעות הקבלה בינו ובין כתב ספרדי קדם־בינוני מידו של מוסי בן קרקוס אלחגארי, שפעל בשנת 1119 בעיר בלנסיה שבספרד (לוח 4):

- שרידי הכתב המרובע באים לידי ביטוי למשל באות אל"ף, שהעיקול במורד הקו השמאלי בה הוא המשך לפישוט רכיב זה בכתב המרובע.
- מבשרי הכתב הבינוני ניכרים בקווי האורך המלוכסנים, שהיו לימים אחד ממאפייני סוג כתב זה.
- חלקו של הכתב הרהוט בתערובת צורנית זו בא לידי ביטוי באותיות רהוטות כמו ה"א ותי"ו.
- עוקצים קטנים בראשי קווי הרוחב העליונים מעידים כנראה על זיקה לעוקצים של הכתב המזרחי, שריד משלבי התגבשותו של הכתב הספרדי בראשית צמיחתו.²³

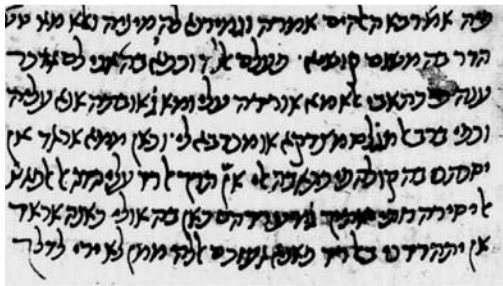
הכתב הספרדי הקדם־בינוני, הן הקליגרפי הן השוטף, שייך לסגנון שנהג במאות האחת עשרה-השתים עשרה. את כתיבת הרמב"ם בסוג הכתב הקדם־בינוני בצורתו הקליגרפית נמצא במקצת ההגהות שבפירוש המשנה. את הכתב הקדם־בינוני השוטף ניתן לראות למשל במכתב אישי של הרמב"ם (לוח 5). קווי האות של הכתב הקדם־בינוני השוטף נמתחו במהירות שגרמה לאבדן ההקפדה, אך עדיין לא יצרו את צורות הכתב הרהוטות. העוקצים המעטרים את רכיבי האות הקליגרפית בכתב קדם־בינוני נעלמו ברוב רכיבי האות השוטפת, אך הצורה המקורית של האות נשמרה בצורתם של קווי השלד. ביצוע האות אל"ף ראוי להדגשה בהקשר זה. יש בה שילוב בין אל"ף המקדימה את הכתב הבינוני ובין אל"ף שניכרים בה שרידי הכתב המרובע, ואולם דרך הפקתה מעידה על הקפדה פחותה.

שליבים כרונולוגיים בכתיבת הרמב"ם

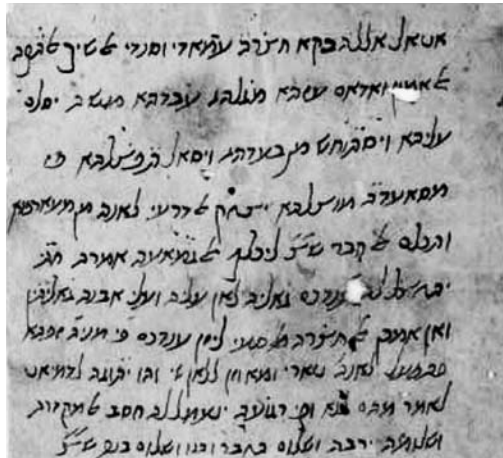
האוטוגרפים הרבים ששרדו מכתיבת הרמב"ם, ושאת רובם ניתן לשייך לתקופות שונות בחייו, אפשרו לששון ולחוקרים אחרים להבחין שכתיבתו בצעירותו שונה מכתיבתו בשנותיו המאוחרות. ואכן בחינת כתיבתו של הרמב"ם על מגוון סוגיה וסגנונותיה אפשרה לי להבדיל בין שלוש תקופות כתיבה בחייו: כתב 'צעיר' – עד שנת 1168, שנת סיום כתיבת פירוש המשנה, בהיותו בן

מתוך כתב־יד פירוש המשנה,
כ"י ירושלים, הספרייה
הלאומית Heb. 4° 5703/1,
דף 6ב (סדר מועד, עירובין ט)

כתיבתו של מוסי בן קרקוס
אלהג'ארי, בלנסיה (ספרד)
1119, כ"י סנקט־פטרבורג,
ספרייה לאומית EVR.-ARI
2440, דף 3ב

מתוך מכתב אישי של הרמב"ם,
כ"י קיימברידג', ספריית
האוניברסיטה T-S 12.192

שלושים; כתב 'בוגר' – בין שנת 1168 לשנת 1190, שנת סיום כתיבת 'מורה נבוכים', בהיותו בן חמישים ושתיים; כתב 'זקן' – בשנים 1190–1204. המפנים בין שלוש התקופות נראים לעין בכל סוגיה וסגנונותיה של כתיבתו. אפיון הכתיבה בכל אחת מן התקופות וזיהוי השינויים שחלו במעברים שביניהן מאפשרים לשבץ ברצף כתיבותיו של הרמב"ם את הכתיבה שבכתב־יד של פירוש המשנה שלפנינו.

כתב רהוט 'צעיר' ו'בוגר'

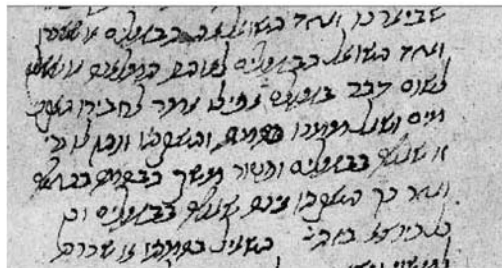
הכתב ה'צעיר' – כתב ידו של הרמב"ם בצעירותו הוא כתב מעוגל, גדול ורך (לוחות 6, 8). לאותיות רבות קווים קמורים, חללן מנופח בתוך קווי מתאר רחבים, וממדיהן גדולים יחסית למתווה העמוד. קווי הרוחב מעובים לעומת קווי האורך הדקים, ולמרות רהיטות הכתב נשמרו בקווי הרוחב עוקצים קטנים, שהם שרידי כתב ספר קליגרפי. קווי האורך יורדים בצורה מתעקלת והחיבורים בין קווי האות מעוגלים. אף על פי שכתבתו של הרמב"ם פשוטה, באותיות רבות יש עיטורים, אך אין הם עוצרים את שטף הכתב. אפשר לראותם למשל בראש הקטן על חרטום המ"ם. הרווחים בין האותיות ובין המילים קטנים ויוצרים מרקם כתב צפוף.

את הכתב ה'צעיר' אפשר לראות בטיוטות שכתב הרמב"ם לפירוש המשנה ובהגהותיו בטופס פירוש המשנה שלפנינו. בשל הדמיון שבין כתבו הרהוט ה'צעיר' של הרמב"ם לכתב הקליגרפי בגוף פירוש המשנה, כמו שאראה בהמשך, אפשר לשער שזהו הכתב הקליגרפי ה'צעיר' של הרמב"ם.²⁴

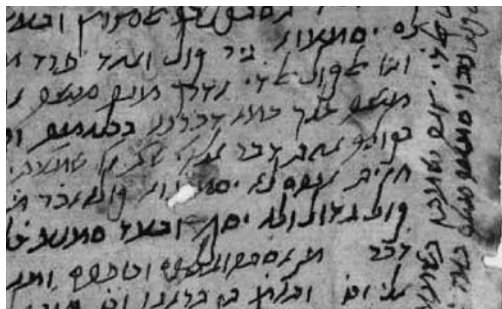
²⁴ ראו להלן, בסעיף 'פירוש המשנה – העמדתו ברצף כתיבות הרמב"ם'. הכתב הרהוט ה'צעיר' מיוצג כאן בדף המקורי של טיוטה לפירוש המשנה, מסכת שבת, כ"י לונדון, הספרייה הבריתית Or. 5563 C.1 (לוח 6), וזה תיאורו: דף נייר בגודל 23×18 ס"מ; בעת השיקום נכראה כוסה ברשת עדינה המסתירה את מבנהו המורפולוגי של הנייר. הטקסט ממלא את הדף בשני צדיו. השוליים הימניים צרים בחלקו העליון של כל עמוד, והם הולכים ומתרחבים כלפי מטה. השוליים משמאל צרים. הטקסט מתחיל בראש שני עמודי הדף בלא שוליים עליונים ומגיע עד סופם של שני עמודי הדף בלא שוליים תחתונים. בחציו הראשון של העמוד השורות כתובות באלכסון גלי הנוטה כלפי תחתית העמוד, ובחציו התחתון של העמוד נטיית השורות המלוכסנות אל תחתית העמוד חדה. הצפיפות בין השורות ובין האותיות רבה. זווית הכתיבה ימנית עד ישרה. ייתכן שבשל שינוי זווית הכתב נוצרה הצללה, והיא

מתוך טיוטה לפירוש הרמב"ם
למשנה, מסכת שבת,
© מועצת הספרייה הבריטית;
כ"י לונדון, הספרייה הבריטית
Or. 5563 C.1

כתב 'בוגר' שלב א
מתוך טיוטת הרמב"ם למשנה
תורה, ספר משפטים,
כ"י אוקספורד, ספריית בודלי
Heb. d. 32, דף 56ב

כתב 'בוגר' שלב ב
מתוך טיוטת הרמב"ם למורה
נבוכים, כ"י קיימברידג', ספריית
האוניברסיטה T-S 10 ka 4

הכתב ה'בוגר' – כשמיניתי מבחינה פלאוגרפית את כתביו האוטוגרפיים של הרמב"ם לכתב 'צעיר' ולכתב 'בוגר' הסתמנו בקבוצת הכתבים שהגדרתי כתב 'בוגר' שני שלבי התפתחות. השלב הראשון הוא שלב מעבר מן הכתב ה'צעיר' לכתב 'בוגר' (לוחות 7-9), ובו השתנה המראה המעוגל של האותיות למראה זוויתי ושנון. הקווים הרכים נהפכו לקווים שיפודיים הנשלחים בחדות כלפי מטה או לצד. נעלמו כל העוקצים ומקצת הראשים בקווי הרוחב. החיבורים המעוגלים בין חלקי האות נעשו לחיבורים בזווית חדה, והאותיות המלאות הצטמקו. לדוגמה שני קווים רכים ומעוקלים הבונים את האות אל"ף בכתב ה'צעיר' נהפכו לקווים ישרים המתלכדים בחיבור זוויתי. האותיות ה"א ותי"ו התפוחות הופקו כאן בקווים ישרים, ורגלן נשלפת קדימה בקו שיפודי. כמו כן נוצרו קישורי אותיות חדשים, שגם בהם חיבורים מזוויתם וחדים.

בשלב ההתפתחות השני של הכתב ה'בוגר' הואצה תנועת הכתיבה, ועם ההאצה נעלמו לחלוטין התוספות הקישוטיות – כמו עוקצים קטנים או ראשים עגולים בקצות קווים – שרידים מן הכתב ה'צעיר' שעדיין נראים בשלב ההתפתחות הראשון של הכתב ה'בוגר'. מרקם הכתב הצפוף בשלב הראשון של הכתב ה'בוגר', התחלף בשלב השני במרקם אוורירי יותר, מפני שגדלו הרווחים בין האותיות ובין המילים. אף על פי כן נוצר רושם שמרקם הכתב צר וחד יותר מן המרקם הצפוף בשלב ההתפתחות הראשון, בגלל ריבוי קישורי האותיות והשינוי בצורתם. פישוט הקווים והאצת התנועה הגבירו גם את חדות הקישורים, מתוך הנפתם של קווים חדים שאינם בהכרח חלק מרכיבי האות, כמו בקישור האות אל"ף למ"ם (לוח 9).

כתב קדם-בינוני 'בוגר'

מגמת פישוט הכתב והאצת תנועתו, המאפיינת את התפתחות הכתב הרהוט ה'בוגר', באה לידי ביטוי גם בשינויים שחלו בכתב הקדם-בינוני: מכתב מעוגל ורך הוא נעשה לכתב שוטף, ונשל ממנו כמעט כל תג מיותר שאינו שייך למבנה הבסיסי של האות.²⁵

באה לידי ביטוי בהבדלים ברורים בין קווים מעובים (במיוחד קווי האורך של האות הנכתבים מלמעלה למטה) ובין קווים דקים.

25 לא מן הנמנע שהרמב"ם השתמש באותה התקופה גם בכתב הקליגרפי וגם בכתב השוטף, ואולם בכתביו ששרדו, ואשר בלא ספק נכתבו בעצם ידו, ניתן לראות רק כתב קדם-בינוני שוטף. ראו לעיל את תיאור הכתב הקדם-בינוני.

לוח 8

שינויים באותיות במעבר מכתב רהוט 'צעיר' לכתב רהוט 'בוגר'

כתב 'צעיר'	כתב 'בוגר'
א	←
ה	←
ח	←
ר	←
ת	←

לוח 9

קישורי אותיות בכתב 'בוגר' שלב א

קישורי האותיות בכתב 'בוגר' שלב ב

א_ק_ל
א_ע
א_ם
מ

ת_ה
ח_ה
א_ל
ש_ק

ברומה למגמת התפתחותו של הכתב הרהוט, אשר במרוצת הזמן נעשתה זרימתו שוטפת יותר, כך חיתוך קולמוס שונה ולחץ כתיבה חזק פחות יצרו בכתב הקדם-בינוני קווי אות דקים, ואלה סייעו לשטף הכתב ולזרימתו המהירה. כתב קדם-בינוני 'בוגר' (כתב שוטף) נראה במכתב אישי שכתב הרמב"ם כנראה שנים מועטות לאחר הגיעו למצרים (לוח 10).

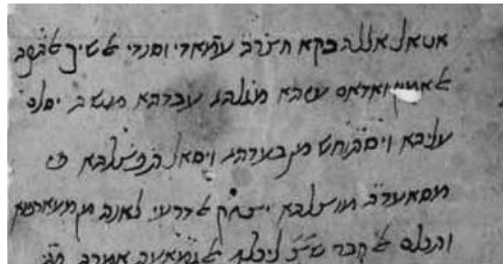
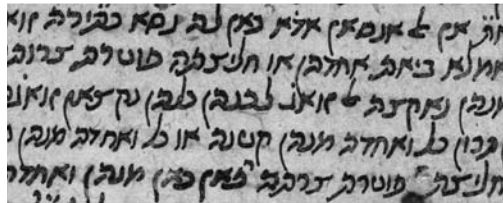
כתב קדם-בינוני ורהוט 'זקן'

הכתב ה'זקן' איבד את הזרימה הטבעית הקולחת של הכתב ה'צעיר' וגם ה'בוגר'. היעדר התנופה ומתינות התנועה יצרו רווחים גדולים בין האותיות וגם אותיות קפואות. בכתב הרהוט המפנה לכתב 'זקן' ניכר ברהיטות הפרודה – כל אות כתובה לעצמה, וכתוצאה מהגדלת המרחק בין האותיות התרופף הקשר בין אות לרעותה. בכתב ה'זקן', הן הקדם-בינוני הן הרהוט, ירדה איכותו של קו האות, מחמת רעידות שגרמו לשבירת רצף הקו ולמעצורים בקווי האות הרפויים והקצרים (למשל הקו השכור ברגלה של כ"ף סופית). את מקום השלוחות החדות והנמרצות, המאפיינות את רוב האותיות בכתב ה'צעיר' וה'בוגר', ממלא רוחבן האמצעי של האותיות. כמו כן נעלמה לחלוטין ההתחדדות המאפיינת את הכתב ה'בוגר'. עם זאת קישורי אותיות אופייניים מסגירים את ידו של הרמב"ם, כמו קישור האות ב"ת לעי"ן במילה 'ובעד' (לוח 11).²⁶

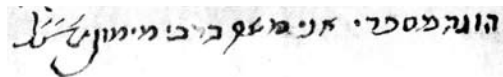
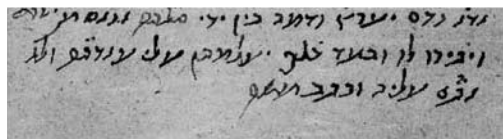
פירוש המשנה – העמדתו ברצף כתיבות הרמב"ם

לפי הקולופון של פירוש המשנה בסוף סדר טהרות – ספר שלא שרד בכתיבת ידו של הרמב"ם – הוא החל את חיבור הפירוש בהיותו בן עשרים ושלוש שנים

²⁶ הכתב ה'זקן' מיוצג כאן בדף המקורי של תשובת הרמב"ם בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or.5519 B, וזה תיאורו: דף נייר מזרחי אופייני שלא נראים בו קווים או מברחים (חוטי הרשת של ייצור הנייר הנשקפים בדף; הקווים הם החוטים הצפופים, והמברחים הם חוטים מרווחים המאונכים לקווים). כמו כן לא נראים בו שרידים של שרטוט השורות. הדף קופל במרחקים קבועים בין קיפול לקיפול, וייתכן שהקיפול סייע לכתיבה בשורות ישרות, ברווח שבין שני קיפולים. מצבו הגופני של הרמב"ם בתקופה זו של חייו בא לידי ביטוי כנראה באותיות שקויהן חלשים, רועדים ושבורים. ראויה לציון חתימתו של הרמב"ם: המילה 'וכתב', הקודמת לשמו, כתובה בקו בוטח, ברור וחזק, ואילו החתימה בשמו הפרטי בלבד נכתבה בקו רפוי וחלש.

מתוך מכתב אישי של הרמב"ם,
כ"י קיימברידג', ספריית
האוניברסיטה T-S 12.192

מתוך תשובה של הרמב"ם,
© מועצת הספרייה הבריטית;
כ"י לונדון, הספרייה הבריטית
Or. 5519 B

מתוך אישור נוסח ההעתקה
בסוף משנה תורה בחתימת ידו
של הרמב"ם, כ"י אוקספורד,
ספריית בודלי Hunt 80,
דף 165א

וסיימו בשנת 1167/8 (1479 לשטרות) במצרים, שבה התיישב אחרי שעזב את פאס בשנת 1165.²⁷

במרוצת השנים האלה כתב הרמב"ם טיוטות לפירוש המשנה שאנו יודעים שהן בכתיבת ידו. ההשוואה בין כתיבת הרמב"ם בטיטות אלו ובין הכתיבה בכתב־היד של פירוש המשנה שלפנינו עשויה לסייע בידינו לברר אם גם פירוש המשנה כתוב בכתיבת ידו. חשיפת קווי דמיון בין שתי הכתיבות תיתן בידינו ראיה התומכת בזיהוי כתיבת ידו של הרמב"ם בגוף כתב־היד של הפירוש. לשם הדגמת ההשוואה בחרתי שני קטעים, האחד מפירוש המשנה למסכת עירובין, פרק ט, והאחד מטייטה למסכת שבת, פרקים ד-ו (לוחות 12-15). אף על פי שזו השוואה בין כתב קליגרפי ובין כתב רהוט, המשותף ביניהם ניכר, וגובר על המבדיל בין שני סוגי הכתב.

תכונותיו של הכתב המעוגל המאפיין את כתיבתו של הרמב"ם בצעירותו בולטות בשני המקרים. האותיות תפוחות ורחבות, וחלל האות גדול. ניתן להבחין בשני הקטעים בצפיפות ובמרקם כתב דומים, בזיקה אחידה של אות לרעותה ובדמיון ברור בקווי האותיות.

יחסי הגודל הקבועים שבין חלקי האות מאפיינים את כתיבת ידו של הרמב"ם, ובשני הקטעים שלפנינו אפשר להבחין בהם באותיות מ"ם, עי"ן ותי"ו. קווי האורך המתעגלים ניכרים ברי"ש, האות תי"ו היא דוגמה לאותיות התפוחות, ובשתי האותיות האלה נראים עוקצי קווי הרוחב.

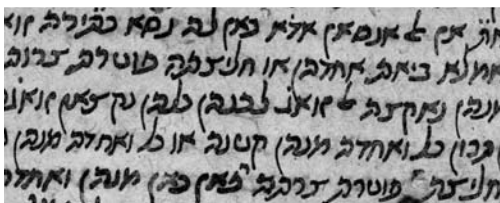
כמה משיטותיו של הרמב"ם בקישורי האותיות הידועות מן האוטוגרפים שלו, והנמצאות בטייטה לפירוש, נמצאות גם בגוף הכתב של הפירוש למשנה (לוח 15). בליגטורת אל"ף ולמ"ד הדמיון בין שתי הדוגמאות בא לידי ביטוי

²⁷ ראו לציין בהקשר זה את הממצא של בית־אריה שלא כל

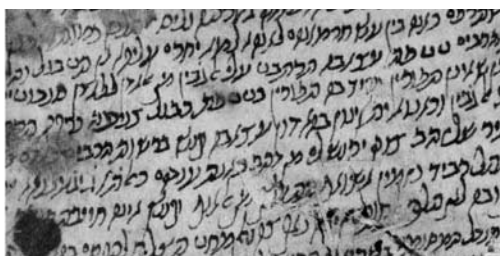
ארבעת כרכי פירוש המשנה נכתבו על אותו סוג נייר: שני הכרכים הראשונים (כ"י אוקספורד, ספריית בודלי Hunt. 117 וכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 5703/1) נכתבו על נייר שטבועים בו קווים ומברחים יחידים במרווחים של 52-56 מ"מ, ולפי השערתנו ייתכן שמקורו של הנייר הזה, שמרווחיו יחידים ולא צפופים, במגרב, ואילו שני הכרכים האחרים (כ"י אוקספורד, ספריית בודלי Poc. 295 וכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 5703/2) נכתבו על נייר שטבועים בו קווים בלי מברחים, בדומה לנייר שהועתקו עליו מרבית כתבי־היד המזרחיים. ראו: בית־אריה, עמ' 185-186. בהקשר זה ראוי להעיר גם על אחידות הכתיבה בכל ארבעת הכרכים של פירוש המשנה להוציא דפים מסוימים הכתובים בכתב קליגרפי פחות ומרושל יותר (למשל מסכת תמיד ז, ד, כ"י אוקספורד, ספריית בודלי Hunt. 117, דף 286א).

כתב 'צעיר' במהלך כתיבת פירוש המשנה

כתב קדם־בינוני מתוך
כתב־יד פירוש המשנה,
כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית,
Heb. 4° 5703/1, דף 6ב
(סדר מועד, עירובין ט)

כתב רהוט מתוך טיוטה של
פירוש המשנה, כ"י קיימברידג',
ספריית האוניברסיטה
T-S NS 312.59

כתב 'צעיר' במהלך כתיבת פירוש המשנה

כתב קדם־בינוני
בפירוש המשנה

כתב רהוט
בטיוטה

ב	ב	ב
ג	ג	ג
ד	ד	ד
ה	ה	ה
ו	ו	ו
ז	ז	ז
ח	ח	ח
ט	ט	ט
י	י	י

במשיכה העליונה הדקה, בזווית הכתיבה וביחס שבין שני חלקי הליגטורה. הזהות בולטת גם בקישורים האחרים: למ"ד וה"א, למ"ד וכ"ף סופית וכן למ"ד ומ"ם סופית.

אמנם בהשוואה שלעיל הצבתי זה מול זה את הכתב הקליגרפי של הפירוש ואת כתיבתו הרהוטה של הרמב"ם בטיוטה לפירוש, אך קווי הדמיון שמצאתי ביניהם מאששים את זיהוי כתב ידו של הרמב"ם בגוף פירוש המשנה ואת הגדרתו כתב 'צעיר'.

רצף כרונולוגי בכתיבת ההגהות לפירוש המשנה

לעומת הכתב ה'צעיר' שבו נכתבו הטיוטות של פירוש המשנה ואף גוף הספר עצמו, כמו שהראיתי לעיל – בכתיבת ידו של הרמב"ם בהגהותיו המרובות, אשר נוספו כשינויים ותיקונים בשולי ארבעת הכרכים של פירוש המשנה,²⁸ ניכרות תמורות העתים.

הרמב"ם ייחס לכתב ההגהות חשיבות שקולה לזו שייחס לכתב גוף הטקסט.²⁹ גם בהגהות ניכרת הקפדה מלאה על שורות ישרות ועל רווחים סדורים בין השורות. את רוב ההגהות – הן בטיוטות שכתב לפירוש המשנה הן בחיבור הנקי – כתב הרמב"ם בדרכו האופיינית, כשהן ניצבות לטקסט המקורי. גם בהגהות כתב הרמב"ם בשני סוגי הכתב ששימשו אותו בכתיבת הטיוטות וגוף הטופס של פירוש המשנה – בכתב רהוט ובכתב קדם־בינוני – ולאותיותיו בהן אותו המבנה ואותו קצב גרפי. מאחר שהרמב"ם כנראה חזר ובחן כל מסכת בספרו כמה פעמים במרוצת שנותיו, הן כאדם צעיר הן כבוגר, תקופות חייו משתקפות בהבדלים הניכרים בכתיבת הגהותיו.

רובד ההגהות הקדום ביותר (לוחות 16–17) הוא הדומה ביותר להעתקת כתב־היד. הדמיון בין גוף הטקסט לכתב ההגהה ניכר באיכות הקו העשירה שבשניהם ובצורתן הזזה של האותיות, למשל אל"ף, ה"א ותי"ו.

רובד ההגהות השני הוא בכתב קדם־בינוני 'בוגר' (לוח 18), וכנראה זמנו מאוחר יותר. אף על פי שהכתב אינו רהוט, התרכו בו קיצורי הדרך, ומופיעים בו עוד קישורי אותיות שחדותם בולטת לעין. על אף השימוש בקישורי אותיות,

²⁸ מלבד הגהותיו המקוריות של הרמב"ם ניתן למצוא בארבעת הכרכים הגהות רבות מידיהם של אחרים, ביניהן מידי בנו אברהם החסיד.

²⁹ הכתב הקליגרפי של ההגהות שונה מן הכתב הרהוט של כל התיקונים וההערות שבהגהות לטיוטות, אשר נעשו במהלך חיבור הספר ולפני העתקתו לטופס הנקי.

כתב 'צעיר' במהלך כתיבת פירוש המשנה

כתב קדם־בינוני
בפירוש המשנה

כתב רהוט
בטיוטה

מ
נ
ו
ע
ר
ת
ת

מ
נ
ו
ע
ר
ת
ת

ח
נ
ו
ע
ר
ת
ת

כתב 'צעיר' במהלך כתיבת פירוש המשנה – קישורי אותיות

כתב קדם־בינוני
בפירוש המשנה

כתב רהוט
בטיוטה

א
ה
ל
ל
פ
פ
פ

א
ה
ל
ל
פ
פ
פ

א_ל
ה_ל
ל_ל
ל_ם
ע_ל

צורתן הקדם־בינונית של האותיות ברורה; ראויה לציון במיוחד צורת כתיבתה הקדם־בינונית של האות אל"ף.

מיעוט ההגהות בכתב 'צעיר' ומעבר ההגהות מכתב 'צעיר' לכתב 'בוגר' מעידים על כתיבת ההגהות בפרקי זמן שונים. את מקצתן כתב הרמב"ם כנראה מיד אחרי שסיים את כתיבת ספרו, והוא הוסיף לעסוק בכתיבת הגהות עוד שנים רבות לאחר מכן. את שלב ההתפתחות של הכתב ה'זקן' לא מצאתי בהגהות, ואולי זו עדות שבימי זקנתו כבר לא עסק הרמב"ם בהגהות ספרו.

סיכום

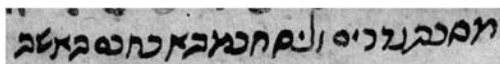
אפיון כתיבת הרמב"ם ושיבוץ הכתב שבעותק פירוש המשנה שלפנינו ברצף הכרונולוגי של כתיבותיו ממחישים את ההיבטים המשותפים לכתב הקליגרפי של ארבעת כרכי הפירוש ולכתיבותיו הרהוטות המוקדמות של הרמב"ם ומספקים עוד נדבך בביסוס האוטוגרפיות של כתב־יד זה.

אף על פי שהרמב"ם אינו ידוע כסופר מקצועי, כתיבתו מצטיינת בדייקנות מופתית ובסדירות קבועה, המעניקות לכתבו הרמוניה וקצב שאינם שכיחים בכתיבתם האישית של כותבים אחרים בימי הביניים. עקרונות מובהקים בכתיבתו חוזרים ומתקיימים במה שכתב במרוצת כל שנות חייו. ואולם עם השנים התמתנה דינמיקת הכתיבה, נעלמה התנועה הקולחת, והתנופה הנמרצת המאפיינת את כתיבתו בשנותיו הצעירות התחלפה בכתב רפוי.

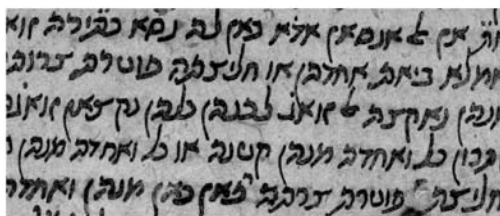
בשני סוגי הכתב, הרהוט והקדם־בינוני, ניכרים אותם מהלכי התפתחות. במפנה הראשון השתנה הכתב המעוגל והגדול לכתב זוויתי וחד, והתרכו קישורי האותיות. במפנה השני נוצר כתב פרוד שהרווחים בין אותיותו גדולים, וירדה איכותם של קווי האות. בכתב הפרוד, הנראה בעיקר בתקופת זקנתו של הרמב"ם, ההבחנה בין שני סוגי הכתב, הקדם־בינוני והרהוט, אינה נראית לעין.

גוף פירוש המשנה ורובד ההגהות הראשון

הגהה לפירוש המשנה,
כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית
Heb. 4° 5703/2, דף 26ב
(סדר נשים, כתובות ד)

כתב קדם-בינוני בגוף כתב-יד
פירוש המשנה, כ"י ירושלים,
הספרייה הלאומית
Heb. 4° 5703/2, דף 17א
(סדר נשים, יבמות יג)

גוף פירוש המשנה ורובד ההגהות הראשון

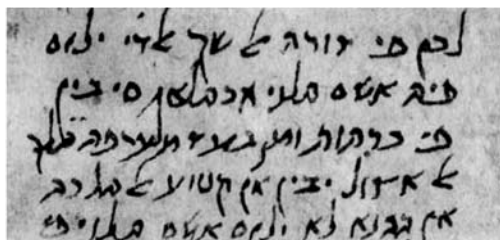
גוף הטקסט

הגהות

א	א	א	א
ה	ה	ה	ה
ת	ת	ת	ת

פירוש המשנה – כתב 'בוגר' ברובד ההגהות השני

הגהה לפירוש המשנה,
כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית
Heb. 4° 5703/2, דף 6א
(סדר נשים, יבמות ד)

קיצורים ביבליוגרפיים

- מלאכי בית־אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי־הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי־היד בציון תאריך עד שנת 1540, קדם־פרסום גרסת אינטרנט 0.5 (2015), <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewcodicology/Documents/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf>
- מלאכי בית־אריה ועדנה אנגל, אסופות כתבים עבריים מימי־הביניים, ב: כתב ספרדי, ירושלים תשס"ב
- יהושע בלאו, 'פירוש המשניות לרמב"ם, סדר קדשים', לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 399–406
- , 'דבר כתבי־היד פירוש המשניות לרמב"ם. Hunt. 117, Pock. 295 וששון 73.72', תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 316
- , 'השתקפותם של להגים בטקסטים ערביים־יהודיים מימי־הביניים', תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 83–92
- ואלכסנדר שייבר, אוטוגרף הרמב"ם מאוסף אדלר ומגניזות לינינגרד: טיוטת ההקדמה לסדר טהרות, ירושלים תשמ"א
- שלמה דב גויטיין, 'אוטוגראפים מידו של ר' יהודה הלוי', תרביץ כה (תשט"ז), עמ' 393–412
- פירוש הרמב"ם למסכת שבת: טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגראפיים מגניזת קהיר, מקור ותרגום, מהדורת סיימון הופקינס, ירושלים תשס"א
- משה לוצקי, 'וכתב משה) חמש תשובות אוטוגרפיות מאת הרמב"ם', התקופה ל-לא (תש"ו), עמ' 679–704
- משנה תורה להרמב"ם: מדע ואהבה – הספר המוגה, מהדורה פקסימילית של כתב יד אוקספורד הונטינגטון 80 ונספחים, מהדורת שלמה זלמן הבלין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ז
- Adolf Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, I–II, Oxford 1886–1906
- שמואל שטרן, 'פירוש המשנה בכתב־ידו של הרמב"ם', תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 72–88
- Samuel Miklos Stern, 'Introduction', *Maimonidis Commentarius in Mischnam e codicibus Hunt, 117 et Pococke 295 in Bibliotheca Bodleiana Oxoniensi servatis et 72–73 Bibliothecae Sassooniensis Letchworth* (Corpus codicum Hebraicorum medii aevi, I), III: *Neziqim, pars II, et Qodaschim*, Hafniae 1966, pp. 11–29
- וסולימאן דוד ששון, 'על טופס פירוש המשנה בעצם כתב־ידו של הרמב"ם', תרביץ כט (תש"ך), עמ' 261–267
- בית־אריה ואנגל
- בלאו, ביקורת
- בלאו, כתבי־היד
- בלאו, להגים
- בלאו ושייבר
- גויטיין
- הופקינס
- לוצקי
- משנה תורה
- נויבאואר
- שטרן, פירוש המשנה
- שטרן, פקסימיליה
- שטרן וששון

Solomon David Sasson, 'Introduction', *Maimonidis Commentarius in Mischnam e codicibus Hunt, 117 et Pococke 295 in Bibliotheca Bodleiana Oxoniensi servatis et 72–73 Bibliothecae Sassooniensis Letchworth* (Corpus codicum Hebraicorum medii aevi, 1), 1: *Introductio, Zeraim et Moed*, Hafniae 1956, pp. 19–27

תשובות הרמב"ם, פריימן תשובות הרמב"ם, מהדורת אברהם חיים פריימן, ירושלים תרצ"ד

